
СУМЕСНАЕ ВЫКАРЫІСТАННЕ БІБЛІЯТЭЧНЫХ ЗБОРАЎ

КАМУНІКАЦЫЯ

Елена АЛЕКСАНДРОВА (Київ)

Потери библиотек Украины: проблемы выявления и поиска

Мне, как библиотечному работнику, приятно отметить, что проблема утраченных библиотечных ценностей рассматривается нашей конференцией в общем контексте возвращения культурного наследия. Библиотечные потери связаны преимущественно с военным периодом. В начале Второй мировой войны на Украине функционировали 44662 библиотеки с фондами 102,4 млн. единиц. Как известно, гитлеровское командование сразу взяло курс на физическое и духовное уничтожение населения. В марте 1942 г. был опубликован указ Гитлера о полномочиях А. Розенберга в вопросах конфискации и использования культурных и научных ценностей в оккупированных восточных областях Европы. А в апреле этого же года началась работа по сбору информации о ценностях, их местонахождении. Действовал постоянный контроль с центром в Берлинском штабе, где концентрировались все сведения.

В Киеве сразу были взяты на учет все культурно-просветительные учреждения, издательства, книжные магазины, адреса деятелей культуры и искусства как возможные места хранения ценностей.

Часть книжного наследия уничтожалась сразу. Прежде всего это “марксистская, большевистская, троцкистская и еврейская литература”. А вывозились, согласно инструкциям, рукописи, старопечатные документы, ценные научные книги в области сельского хозяйства, местной промышленности, медицины, техники, искусства, справочники, церковные книги немецких переселенцев, советская статистика по всем отраслям, беллетристика, классика и многое другое.

Хотя советским правительством принимались меры по эвакуации книжных богатств (часть их была передана в партийные архивы), но основные фонды не удалось спасти из-за быстроты продвижения немецких войск. Разумеется, библиотечные работники вместе с жителями пытались спрятать хотя бы часть фондов. В первую очередь — марксистскую литературу.

В ходе войны практически полностью была ликвидирована сеть массовых, школьных библиотек. Вот характерные примеры варварской политики фашистов: в Запорожской области из 1,2 тыс. библиотек осталось 76, в Донецкой — из 1200 библиотек — 290 и т.д.

В отчете Украинской республиканской чрезвычайной комиссии сообщалось о вывозе из Центральной библиотеки Академии наук Украины таких ценнейших документов, как Горностаевское Евангелие XVI в., югославское (сербское) Евангелие XVI в., научный архив (всего 320 тыс. экз.), приводились факты о вывозе в г. Мюнхен ценных рукописей из Софийского собора.

Большие потери понесла одна из крупнейших библиотек — Харьковская научная библиотека им. В.Короленко (всего 595 тыс. ед., из них 72,2 тыс. были вывезены вместе со справочно-библиографическим аппаратом).

Пострадали ценнейшие научные библиотеки университетов: Харьковского, откуда вывезено 63,5 тыс. ед.; Киевского, где уничтожены все 1,3 млн. томов. Только из г. Львова были вывезены 5113 рукописей, 3139 старопечатных документов, 2346 редких гравюр.

По данным государственной регистрации на конец 1946 г. на Украине работала всего 9921 библиотека (т.е. 5-я часть прежней сети) с фондом 34,8 млн. экз. (менее 30 %).

Уничтожена была и наша, ныне Национальная парламентская библиотека Украины, в то время Киевская областная. Она была организована в 1866 г. как городская публичная библиотека. Нынешнее основное помещение получила в 1911 г. (построенное на средства населения). Ядро ее фонда составили библиотеки Юзефовичей (председателя комитета библиотеки и его сына), проф. Лучицкого, Д.Трошинского (министра юстиции) и других известных в то время лиц, а также библиотеки комитетов, управлений, академий, товариществ и т.п.

Наибольшую ценность фонда составляли рукописи, старопечатные документы, издания XVI–XVIII вв., среди которых — “Арифметика” А.Магницкого (1780 г.), план г. Киева, составленный в 1865 г. М.Левченко, “Всеобщие размышления о строении мира, взятые из руководства Г.Бодену к познанию звездного неба” (М., 1794), “Основание в истории к обучению юношества” (СПб., 1766–1767), “Краткий российский летописец с родословием” М.Ломоносова (СПб., 1766) и многое другое. В начале 1941 г. фонд библиотеки составлял 271,6 тыс. томов. Во время войны в библиотеке работал штаб команды А.Розенберга, которая выполняла спецзадания по сбору ценных книг, архивных материалов, рукописей, предметов антиквариата из многих городов Союза и их дальнейшей сортировке и транспортированию в Германию. Комиссия отбирала фонд в соответствии с установленными четкими прави-

лами: научную литературу, книги по искусству, археологии, справочники, ценные редкие издания XVI–XVIII вв.

По одному из сохранившихся документов, а именно расписке от 14 сентября 1943 г. из Киевского областного архива, из библиотеки вывезены 51252 единицы фонда, в том числе около 7 тыс. старопечатных изданий, уникальное собрание дореволюционной периодики, иностранная литература. В этот период в библиотеке работала группа библиотекарей-патриотов под руководством Л.Масленкова и Т.Марковской, которые прятали ценные книги, каталожные карточки, вели учет вывезенного. Однако эти документы в киевских архивах не были найдены, хотя публикации о деятельности группы были.

Не сохранились каталоги, инвентарные книги библиотеки. Полностью сгорело ее помещение с тем общим фондом, который не был вывезен (около 1 млн. книг). Однако определенные информационные материалы о составе наших ценных фондов, коллекций, в том числе В.Юзефовича, должны быть в архивах Санкт-Петербурга, откуда эта коллекция была передана в 1893 г., Москвы, в библиотеке им. В.Вернадского НАН Украины.

Возвращение фондов в библиотеки Украины из Германии осуществлялось через союзный Госфонд литературы, его республиканское отделение, функционировавшее при ЦНБ им. В.Вернадского, так как именно там сохранились какие-то помещения, туда пошли работать и некоторые наши сотрудники, в том числе Т.Марковская.

Наша Национальная парламентская библиотека в первые годы после освобождения г. Киева не функционировала. По свидетельствам некоторых сотрудников тех лет самые ценные книги, которые приходили в Киев, оставались в ней. А проведенный просмотр нашего фонда первых послевоенных лет показал, что из 40 тыс. просмотренных документов только 200 экз., т.е. 0,5 %, имели довоенный штампель нашей библиотеки. Возможно, в остальном массиве — книги из других украинских библиотек, а также ранее находившиеся в фондах библиотек Беларуси, России, как и предположительно сейчас — украинские в них.

Таким образом, мы можем сказать однозначно: факты неадресного распределения возвращенных книг имели место в работе Госфонда литературы и нашей Республиканской комиссии.

Украину и Беларусь объединяют общие корни, история, одни и те же тяжелые испытания. Потери белорусских библиотек так же огромны, как и наши.

Как и мы, вы также располагаете сведениями о том, что часть ваших фондов попала в библиотеки Москвы, Санкт-Петербурга и многих других городов. Поэтому тоже выступаем за трехсторонний обмен информацией о трофейной литературе между библиотеками и странами.

Мне хочется с благодарностью отметить наше длительное сотрудничество с Национальной библиотекой Республики Беларусь, касающееся всех сторон библиотечной деятельности. В рамках этого сотрудничества у нас ведется постоянный обмен литературой из обменных фондов. И как акт доброй воли мы расцениваем передачу нам части фондов из парижской библиотеки Симона Петлюры, которая хранилась в Национальной библиотеке Беларуси.

Мы готовы через Библиотечный совет при Национальной комиссии выйти на региональные и крупные государственные ведомственные библиотеки с рекомендациями начать работу по просмотру своих фондов и последующем информировании о найденных ранее принадлежавших другим библиотекам изданиях.

Долгие годы к этой проблеме мы не возвращались. Непосредственно по вопросам реституции наши библиотеки начали заниматься с 1992 г., после создания Национальной комиссии по возвращению культурных ценностей. Проведен ряд организационных мероприятий: в каждом областном центре определена ведущая библиотека (координатор), ею стала областная универсальная научная библиотека в лице ее конкретного специалиста (ведущего библиографа или главного библиотекаря-фондовика), а в рамках Украины работу ведет специальный Библиотечный совет, функционирующий при Национальной комиссии, куда входит и наша библиотека.

По инициативе Национальной комиссии, как установочные, в 1993 г. проведены два зональные семинара (г. Львов и Ливадия), посвященные вопросам реституции культурных ценностей; а также в 1994 г. — специальный библиотечный семинар в г. Донецке, где были и представители Беларуси и России, международная конференция в г. Чернигове; в 1996 г. — по правовым вопросам — международный симпозиум. В них активное участие принимали и библиотечные работники.

Подготовлены методические материалы в помощь этой работе, разработан унифицированный паспорт на утраченные документы. Под эгидой Национальной комиссии несколько раз обобщался накопленный опыт, нашедший свое отражение в специальных выпусках информационных материалов (уже издано восемь выпусков).

Тщательная работа по учету своих утраченных фондов проведена в Харьковской государственной научной библиотеке им. В.Короленко. Ей повезло больше других библиотек: найдены довольно полные материалы в архиве А.Розенберга, хранящемся в Киеве, да и в самой библиотеке сохранились учетные документы. Это облегчает ведение поиска пропавшего материала. По документам о потерях харьковских библиотек подготовлен 2-й выпуск сборника “Судьба культурных сокровищ Украины во время Второй мировой войны”, издаваемого Национальной комиссией.

Отдельно хочу остановиться на деятельности нашего библиотечного совета, функционирующего при Национальной комиссии. Возглавляет его профессор Киевского института культуры В.Бабич. В состав совета входят представители Министерства культуры и искусств Украины и крупнейших библиотек нашей страны. Совет практикует выездные заседания на базе конкретных пострадавших библиотек, организует занятия в Институте повышения квалификации работников культуры для специалистов, ведущих вопросы реституции фондов, заслушивает информации по розыску сведений об утраченных фондах, обобщает имеющийся опыт. Так, образец унифицированного паспорта на утраченный документ был утвержден советом после четырех предварительных заседаний, обработки письменных предложений и замечаний. Члены совета принимают активное участие во всех общегосударственных акциях, даже в заседаниях работников таможен, затрагивающих вопросы охраны культурных ценностей.

Активное участие наш совет принял в недавно прошедшей научной конференции по вопросам исторического краеведения и библиографии, проведенной Государственной исторической библиотекой Украины, организовав там “круглый стол” “Реституция библиотечных фондов: краеведческий аспект”.

Но в целом надо отметить, что в нашей работе встречаются большие затруднения. Мы понимаем, что вопросами реституции могут заниматься практически только крупнейшие библиотеки, имевшие ценные фонды. Однако и у них повсеместно отсутствуют учетные документы и довоенные каталоги. Утеряны (или уничтожены) сведения о пунктах дислокации вывезенных ценностей. Затруднены поиски данных о трофейных книгах. Нет документов, характеризующих деятельность Госфонда литературы и его украинского отделения в той части, которая касается репертуара возвращенной из Германии литерату-

ры и дальнейшего его распределения. Наши крупнейшие региональные библиотеки уже тщательно изучили местные архивы, а также частично — общегосударственные украинские. Но материальные затруднения не позволяют расширить и углубить поиски, хотя в общем известны основные пункты маршрутов вывоза книг, их основные базы сортировки и т.д. Не завершилась работа и по изучению состава послевоенных фондов библиотек: учета возвращенного, литературы из других библиотек, присланной через Госфонд и т.д.

Есть основания для боязни, что кропотливая, дорогостоящая поисковая работа может не увенчаться успехом.

Более реальным представляется нам путь восстановления состава довоенных фондов библиотек, прежде всего, чтобы знать, чем они располагали, и затем разными путями их восполнить: получить копии из других библиотек или взять на временное хранение, осуществить книгообменные операции, заказать по МБА и др., включить в каталоги.

Думаем, что полезно было бы объединенными усилиями подготовить сводный каталог книг, принадлежащих до войны другим библиотекам и находящихся в обращении с указанием нынешнего адресата, организовать в случае необходимости на принципах доброй воли обмен ими. То есть, параллельно с централизованными поисками вывезенных ценностей каждая крупная библиотека могла бы приступить к составлению двух каталогов: 1 — своих утраченных ценных фондов в годы Второй мировой войны; 2 — каталога документов, полученных в первые послевоенные годы и ранее принадлежавших другим библиотекам (с указанием конкретных библиотек).

Мы должны открыть друг другу свои фонды. Возможно, часть ценных документов других библиотек находится на территории стран СНГ. Надо тщательно изучить все закрытые фонды, которых не так уж и мало.

Ведь известно, что книжные фонды бывшего Советского Союза возвращались несколькими путями и в различные учреждения, ставшие потом их распределителями. Один из них — Центральное хранилище музейных фондов ленинградских пригородных дворцов. В г. Павловске до сих пор сохраняется часть законсервированного фонда. Здесь были сосредоточены наиболее ценные книги музейного значения. Не исключено, что там есть украинские и белорусские издания. Очень важно также познакомиться с архивами Государственного книжного фонда в Москве, т.к. он был основным источником книгораспределения.

Совместными усилиями надо исследовать те части архива А.Розенберга, которые хранятся сейчас в г. Кобленце и в России. Поэтому наша Национальная комиссия в 1995 г. в Минске внесла предложение о создании Международной библиотечной комиссии с участием России, Беларуси, Украины, Германии, и оно было принято участниками такой же встречи. Представляется, что эта совместная библиотечная группа должна получить возможность изучения всех архивов, в т.ч. и зарубежных, в первую очередь российских, а также Государственного книжного фонда (фонда литературы). В группе должны быть и переводчики (прежде всего, с немецкого языка). Однако это пока не осуществлено. Хотелось бы, чтобы разговор на таких встречах в дальнейшем начинался с анализа того, какие шаги предприняты за истекшее время.

В целом проблем и вопросов очень много. Поэтому мы заинтересованы в развитии контактов с библиотечными учреждениями России, Беларуси. Учет взаимных интересов, стремление к сотрудничеству, скоординированность усилий поможет добиться желаемых результатов.

Таццяна РОШЧЫНА (Мінск)

**Бібліяграфічны ўлік кніжных помнікаў
і рэканструкцыя гістарычных беларускіх кнігазбораў
як адзін са шляхоў іх вяртання**

Беларусы, як, напэўна, ніводная іншая нацыя, страцілі вельмі вялікую частку сваёй спадчыны. Больш за ўсё пацярпела самая безабаронная яе частка — дакументальныя помнікі. Дакументы, рукапісныя і друкаваныя кнігі гінулі ў стыхійных бедствах, знішчаліся чалавекам, вывозіліся за межы краіны. Загінулі або разышліся па іншых зборах унікальныя калекцыі. У выніку большая частка дакументальнай спадчыны краіны, што захавалася, цяпер знаходзіцца па-за яе межамі. Сёння зразумела, што праблема фізічнага вяртання помнікаў практычна амаль невырашальная — нягледзячы на тое, якім шляхам, законным ці не, была страчана тая ці іншая рэч або калекцыя.

Таму трэба звярнуць больш пільную ўвагу на вяртанне крыху ў іншым сэнсе — на ўвядзенне помнікаў у навуковы ўжытак, інфармаванне даследчыкаў, доступ да інфармацыі ўсіх жадаючых.

Мы многае страцілі, але горш за ўсё тое, што мы не заўсёды ведаем, што і дзе захавалася ў самой Беларусі. У яе сховішчах — бібліятэках, музеях, архівах — захоўваюцца вялікія, у большай частцы яшчэ не засвоеныя і нікому невядомыя багацці. І цяжка пагадзіцца з распаўсюджанай думкай, нібы ў Беларусі амаль нічога не захавалася. Каштоўнасці ёсць, іх шмат, але пра іх можна таксама сказаць, што яны страчаны — таму што яны невядомыя. Не хапае інфармацыі і цікавасці менавіта да ўласных збораў. Такія фонды трэба зрабіць даступнымі, высветліць іх навуковы патэнцыял, увесці ў навуковы ўжытак. І гэта таксама вяртанне — вяртанне забытай спадчыны. Тое ж датычыцца і беларускіх рырэтэтаў за межамі краіны.

Інфармацыя пра фонды ў любой форме, паасобнікавы ўлік і навуковае апісанне не толькі садзейнічаюць увядзенню крыніц у навуковы ўжытак, але і лепшай іх захаванасці, таму што іх належнасць да таго ці іншага збору ў такім выпадку становіцца агульнавядомай.

Улік пісьмовай спадчыны на нацыянальным узроўні абцяжарваецца традыцыйна дэцэнтралізаваным захоўваннем рэдкіх фондаў — часам гэта невялікія, выпадковыя зборы або наогул адзінкавыя паасобнікі ў шматлікіх бібліятэчных, архіўных і музейных сховішчах. Нават самыя буйныя бібліятэкі краіны — Нацыянальная бібліятэка Беларусі, ЦНБ НАН РБ — валодаюць вельмі няпоўнымі фондамі. Іншы раз невялікія зборы выпадкова падабраных паасобнікаў аказваюцца адзінымі ў сваім родзе. Рассейванне беларускіх кніжных помнікаў па ўсім свеце з'яўляецца (асабліва ў сучасных умовах) вялікай перашкодай пры іх уліку. Дарэчы, у Беларусі захоўваецца цяпер не больш трэці нацыянальных выданняў XVI–XVIII стст. Таму выяўленне, апісанне і бібліяграфічны ўлік выходзяць на першы план.

У бібліяграфічным уліку дакументальных помнікаў у Беларусі можна вылучыць два асноўныя напрамкі:

— улік нацыянальнай дакументальнай спадчыны — рукапіснай і друкаванай — незалежна ад месца захоўвання;

— бібліяграфічны ўлік і ўвядзенне ў навуковы ўжытак кніжных каштоўнасцей, што захоўваюцца ў Беларусі, незалежна ад месца стварэння.

Шырокія магчымасці ў такой працы дае аўтаматызацыя. У Беларусі распрацавана агульнанацыянальная праграма аўтаматызацыі сферы культуры. Састаўной яе часткай з'яўляецца праграма стварэння аўтаматызаванай інфармацыйнай бібліятэчнай сістэмы (АІБС) Міністэр-

ства культуры. У яе рамках вядзецца работа па фармаванню базы звестак “Рэдкая кніга” (спачатку толькі па фондах НББ). На яе аснове ў рамках праграмы “Памяць Беларусі” плануецца стварэнне нацыянальнага банка звестак дакументальных помнікаў па фондах бібліятэк і музеяў краіны і замежжа.

Паралельна вядзецца работа па адлюстраванню фондаў кніжных помнікаў у друкаваных зводных каталогах, каталогах і апісаннях асобных калекцый. Стварэнне сістэмы такіх каталогаў — яшчэ адна задача, якая стаіць перад НББ як рэспубліканскім міжведамасным цэнтрам.

Ужо выйшлі ў свет даведнікі па архіўных фондах, зводны каталог “Кніга Беларусі”. У адрозненне ад многіх іншых краін Беларусь пакуль што не мае поўнай нацыянальнай бібліяграфіі. Стварэнне яе — наша першачарговая задача. У працяг “Кнігі Беларусі” рыхтуецца наступная яе частка — “Некірылічныя выданні XVI–XVIII стст.” Распрацавана бібліяграфічная праграма “Скарбы беларускіх сховішчаў”, якая будзе ўключаць у сябе серыю бібліяграфічных паказальнікаў — зводных каталогаў і апісанняў асобных калекцый: інкунабулаў, заходнееўрапейскіх выданняў XVI ст., кірыліцы і г.д.

Адзін з магчымых напрамкаў працы па бібліяграфічнаму ўліку помнікаў кніжнай культуры — рэканструкцыя страчаных гістарычных кніжных калекцый, якія існавалі ў Беларусі.

Кніга жыве ў акрэсленым культурным асяроддзі; лёс яе звязаны з іншымі кнігамі, прыватнымі і грамадскімі бібліятэкамі, з лёсам людзей. Кнігазборы знаходзяцца ў бесперапынным руху — яны ствараюцца, жывуць і знікаюць. Некаторым з іх пашчасціла захавацца цалкам у фондах буйных бібліятэк, некаторыя разышліся па шматлікіх сховішчах, а ад іншых засталіся адзінкі ці наогул толькі звесткі аб іх існаванні.

Цэльныя кнігазборы — кляштарныя, вучэбныя, грамадскія, нават прыватныя — да сённяшняга часу ў Беларусі не захаваліся: можна знайсці толькі большыя ці меншыя іх рэшткі. І гэта зразумела, таму што гісторыя стварэння ўсіх буйнейшых сучасных бібліятэчных, архіўных і музейных дзяржаўных калекцый Беларусі пачалася пасля 1917 г. Яна адначасова з’яўляецца і гісторыяй разбурэння і знікнення збораў, што існавалі ў той час. І асноўная адметнасць створаных фондаў — мешаніна гэтых збораў, прычым не толькі беларускіх, але і іншых краін. Але асновай калекцый сталі ўсё ж айчыныя кнігазборы — з закрытых

царкоўных і кляштарных бібліятэк, бібліятэк гімназій і розных устаноў, канфіскаваных прыватных калекцый.

Бібліяграфічная рэканструкцыя гістарычных кнігазбораў, якія існавалі ў Беларусі (Радзівілаў, Сапегаў, Храптовічаў і інш.) — найбольш верагодны шлях вяртання іх на Бацькаўшчыну, асабліва ва ўмовах, калі фізічнае вяртанне захаваных частак стаіць пад вялікім пытаннем, а тое, што загінула, вядома толькі па маладаступных шырокаму колу вопісах (калі яны існуюць). Праграма бібліяграфічнай рэканструкцыі магла б уключаць у сябе працу па некалькіх напрамках: рэпрэнтныя выданні вопісаў (або іх фрагментаў), ілюстраваны каталог — рэканструюваны ці толькі той часткі, што захавалася, даследаванне па гісторыі бібліятэкі.

Методыка рэканструкцыі залежыць ад яе мэты і канкрэтных абставін, але ўвогуле складаецца з наступных этапаў:

- пошук архіўных і друкаваных крыніц, якія праліваюць святло на лёс бібліятэкі, вопісаў;
- бібліяграфічная дапрацоўка вопісаў;
- пошук і выяўленне кніг і рукапісаў у фондах;
- складанне апісання кнігазбору (з азначэннем тых выданняў, што былі выяўлены).

Дакументальнай крыніцай для рэканструкцыі з’яўляюцца архіўныя вопісы. Усе вядомыя вопісы павінны быць падвергнуты параўнальнаму аналізу, які дазволіць удакладніць аб’ём і склад збору. Трэба ўлічваць той факт, што запісы ў іх часцей за ўсё даюць уяўленне аб творы, а не аб выданні, — яны не выяўляюць месца і год выдання, звесткі аб аўтарах і загаловках падаюць у скажоным ці недакладным выглядзе, таму бібліяграфічная дапрацоўка вопісаў з прыцягненнем бібліяграфічных крыніц проста неабходная.

Адным з самых цяжкіх, але і цікавых этапаў з’яўляецца выяўленне паасобнікаў пэўнага кнігазбору. Аб належнасці паасобніка да той ці іншай калекцыі ў першую чаргу сведчаць т.зв. правеніцыйныя прыкметы: прамыя — экслібрысы і суперэкслібрысы, пячаткі, уладальніцкія запісы і аўтографы; і ўскосныя — уладальніцкія пераплёты, адна тыпныя наклейкі, паметы, лічбы і г.д.

Карпатлівай працы патрабуе ідэнтыфікацыя выяўленых выданняў з запісамі архіўных вопісаў. Вынікі рэканструкцыі замацоўваюцца звычайна выданнем каталога з паказаннем месцазнаходжання кожнага паасобніка.

Паколькі большая частка беларускіх кнігазбораў разышлася па сховішчах розных краін, своеасаблівым вяртаннем магла б стаць сумесная праца па іх бібліяграфічным аднаўленні (тым больш, што аўтаматызацыя тут дае шырокія магчымасці — напрыклад, стварэнне баз звестак захаваных паасобнікаў пэўнага кнігазбору). Нацыянальнай білітэкай распачата такая праца па стварэнню БЗ “Radziviliana”, пакуль што сумесна з беларускімі ўстановамі, там, дзе выяўлены рэшткі гэтай багацейшай бібліятэкі. Ужо ўведзена ў камп’ютэр інфармацыя аб выданнях з фондаў Прэзідэнцкай (былой Урадавай) бібліятэкі, пачаты ўвод апісанняў па фондах НББ і спісу радзівілаўскіх кніг з бібліятэкі Хельсінкскага ўніверсітэта (вялікая падзяка Скарынаўскаму цэнтру за прадастаўлення матэрыялы). На чарзе — вялікія фонды ЦНБ АН РБ, Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі, дзе таксама знойдзена некалькі кніг з экслібрысамі Нясвіжскай ардынацыі. У гэтай працы маглі б удзельнічаць спецыялісты з польскага боку, з БАН Расіі, дзе таксама захоўваецца вялікая частка першага радзівілаўскага кнігазбору.

Такую ж працу можна весці і ў дачыненні да іншых вядомых беларускіх бібліятэк — Сапегаў, Храптовічаў, Слізняў, Пуслоўскіх і г.д. Цікавы прыклад аналагічнай працы дае нам Беларускі навукова-даследчы інстытут архівазнаўства і дакументазнаўства, які рыхтуе апісанне бібліятэкі вядомага беларускага гісторыка і этнографа Міхаіла Мялешкі па фондах архіваў і музеяў Беларусі.

Бібліяграфічная рэканструкцыя складу гістарычных беларускіх кнігазбораў, даследаванне іх як фактаў культуры — гэта аднаўленне важнай крыніцы для вывучэння нацыянальнай гісторыі і культуры, сапраўднае вяртанне нашай спадчыны.

Праблема вяртання нацыянальных каштоўнасцей шматаспектная, вышэйзгаданае зусім не адмаўляе працы па іх вяртання рэальнаму. Яна патрабуе шмат намаганняў, працы і часу, дзяржаўнай увагі і фінансавання — на грамадскіх пачатках яна малаэфектыўная (у Беларусі няма адпаведнай дзяржаўнай структуры, якія ёсць у іншых краінах).

А аддача будзе, магчыма, не адразу, але абавязкова будзе. Вяртанне нацыянальнай памяці — справа цяжкая і доўгая.

Мікола НІКАЛАЕЎ (Санкт-Пецярбург)**Праблема супрацоўніцтва пры выкарыстанні
кніжнай спадчыны Беларусі, што захоўваецца
ў бібліятэках, архівах і музеях Санкт-Пецярбурга**

На працягу таго часу, калі Санкт-Пецярбург быў сталіцай Расійскай імперыі, у ім назапасіліся шматлікія помнікі кніжнасці Вялікага Княства Літоўскага, большасць з якіх цяпер можна разглядаць як кніжную спадчыну Беларусі. Найбольшую колькасць беларускіх матэрыялаў захоўвае Расійская Нацыянальная бібліятэка: выданні Францыска Скарыны, беларускія старадрукі XVI–XVIII стст., часткі кнігазбораў Сапегаў, Радзівілаў, Полацкай езуіцкай акадэміі, Глыбоцкага кляштара кармелітаў босых і інш. Вялікая калекцыя царкоўных метрык з беларускіх прыходаў маецца ў Санкт-Пецярбургскім архіве Інстытута археалогіі РАН. На жаль, да сённяшняга дня, якая частка Нясвіжскай бібліятэкі Радзівілаў захавалася пасля спусташальнага пажару БАН, аднак там напэўна ацалелі рукапісы і рэдкія кнігі (інкунабулы і палеатыпы). Сярод рукапісаў — такія каштоўнасці, як “Дзесятаглаў” Мацея Дзесятага, Радзівілаўскі летапіс, Жыровіцкі зборнік энцыклапедычнага зместу. Як архіўныя дакументы, так і рукапісныя кнігі захоўваюцца ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве. Сярод іх вылучаюцца велізарны Архіў заходнерускіх мітрапалітаў, камплект вопісаў царкоўнай і манастырскай маёмасці беларускіх манастыроў 1818–1825 гг. і вялікі збор канфіскаваных царскімі ўладамі уніяцкіх богаслужбовых кніг — Службоўнікаў і Ірмалояў.

Датычныя беларускіх земляў Вялікага Княства Літоўскага помнікі маюцца ў архівах СПб аддзялення Інстытута гісторыі РАН, Расійскага геаграфічнага таварыста, Інстытута тэатра, музыкі і кіно, Рускім музеі, іншых устаноў горада. Такая раскіданасць вымагае стварыць зводны паказальнік — “Апісанне кніжнай альбарутэнікі Пецярбурга”. Пачаткам такой работы маглі б быць публікацыі ў зборніках “Вяртанне–2” і “Вяртанне–3”². Атрымаць якасны паказальнік высілкамі “наязджаючых” камандзіраваных даследчыкаў з навуковых устаноў Беларусі немагчыма. Праца над ім патрабуе кааперацыі з навуковымі сіламі тых устаноў, дзе беларускія старажытнасці захоўваюцца. Мы лічым неабходным

арганізаваць міжнародны праект (магчыма, пад эгідай Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў); асноўнымі ўдзельнікамі з пецябургскага боку маглі быць беларусісты, якія рабілі даклады на канферэнцыях “Санкт-Пецябург і беларуская культура”, што праводзяцца ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы.

Яшчэ адзін магчымы напрамак выкарыстання кніжнай спадчыны Беларусі, які чакае свайго развіцця — гэта выставачная дзейнасць. Многія рукапісныя і старадрукаваныя кнігі з’яўляюцца помнікамі мастацкай культуры — мініяцюры, гравюры, залатарскай работы пераплёты і абклады прыцягваюць увагу і спецыялістаў і шырокага кола аматараў, выстаўкі кніг становяцца значнай падзеяй у культурным жыцці. Прыкладам нядаўна і паспяхова арганізаваных у Санкт-Пецябургу кніжных выставак сталі выстаўкі ў Бібліятэцы Акадэміі Навук і Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы, прысвечаныя гадавіне выхаду ў свет першай кнігі на літоўскай мове (люты 1997 г.). На адкрыцці прысутнічалі прадстаўнікі грамадскасці, дыпламаты, кіраўніцтва горада, журналісты. Шырокі рэзананс паспрыяў хуткай падрыхтоўцы навуковага каталогу выстаўкі. Беларускія па-мастацку аздобленыя кнігі з пецябургскіх збораў яшчэ чакаюць магчымасці прадставіць перад зацікаўленымі гледачамі ва ўсёй сваёй прыгажосці. Для арганізацыі такой выстаўкі неабходна дамоўленасць на высокім, магчыма ўрадавым узроўні, а таксама цеснае супрацоўніцтва Нацыянальнай бібліятэкі РБ і Нацыянальнага мастацкага музея РБ з пецябургскімі ўстановамі — такое супрацоўніцтва можа быць надзвычай плённым.

¹ Нікалаеў М. Беларуская рукапісная кніга ў Пецябургскіх зборах // Вяртанне–2. Мн., 1994. С. 183–187.

² Пятровіч Н. Санкт-Пецябургскія архіўныя матэрыялы пра археалагічныя (нумізматычныя) знаходкі і цэрквы Беларусі // Вяртанне–3. Мн., 1996. С. 77–78, 99–104, 118–119, 140–149, 167–180.

Анатоль ФУРС (Мінск)**Бібліятэка Храптовічаў:
вяртанне ці сумеснае выкарыстанне?**

Прыватная бібліятэка вядомага ў Беларусі роду Храптовічаў была заснавана апошнім канцлерам Вялікага Княства Літоўскага Іахімам Літаворам Храптовічам, збіралася на працягу XVIII–XIX стст. і размяшчалася ў родавым маёнтку ў Шчорсах Навагрудскага павета Мінскай губерні.

Бібліятэка Храптовічаў аказвала вялікі ўплыў на культурнае жыццё Беларусі. Ёю карысталіся вядомыя людзі: гісторык І.Лелявель, паэт У.Сыракомля, астраном М.Пачобут, прафесар Віленскага ўніверсітэта Ю.Ярашэвіч. Некалькі разоў быў у Шчорсах і карыстаўся бібліятэкай Адам Міцкевіч.

У 1784 годзе, вяртаючыся з Нясвіжа, польскі кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі наведваў Шчорсы. Як заўзяты бібліяфіл ён, несумненна, знаёміўся з бібліятэкай Храптовічаў.

У 1880 годзе пры наведванні Шчорсаў этнограф і гісторык А.Ельскі ацэньваў збор Храптовічаў у 20000 тамоў.

Апошнім уладальнікам бібліятэкі быў пляменнік Міхаіла Храптовіча — Міхаіл Храптовіч-Буцянёў. Разам са сваім братам Канстанцінам Апалінаравічам Храптовічам-Буцянёвым, які валодаў маёнткам Шчорсы, і з дапамогай этнографа М.В.Доўнар-Запольскага ў 1913 годзе перадаў кнігазбор на дэпазіт (на часовае захоўванне) у бібліятэку Кіеўскага ўніверсітэта імя св.Уладзіміра з той умовай, што пасля адкрыцця ўніверсітэта ў Беларусі бібліятэка вернецца на Радзіму. Згодна з гістарычнымі звесткамі, у Кіеў было перададзена прыкладна 7000 паасобнікаў (каля 4,5 тысячы назваў).

Далейшы лёс збору Храптовічаў быў няпросты. У 1915 годзе, калі Кіеву пагражала акупацыя, разам з універсітэцкай бібліятэкай збор Храптовічаў быў эвакуіраваны ў Саратаў і вярнуўся ў Кіеў у 1916 годзе.

Пасля Кастрычніцкага перавароту збор нейкі час захоўваўся ў Інстытуце народнай адукацыі.

У 1927 годзе згодна з пастановай калегіі Народнага камісарыята асветы Украіны ён быў перададзены Усенароднай бібліятэцы Украіны пры Украінскай Акадэміі навук.

Разам з фондам бібліятэкі Акадэміі навук УССР у 1941 годзе збор Храптовічаў быў эвакуіраваны ў горад Уфу і адтуль вярнуўся ў Кіеў у 1944 годзе.

Да 1993 года збор захоўваўся ў філіяле бібліятэкі У.І.Вярнадскага Акадэміі навук Украіны ў будынку Кіева-Магілянскай Акадэміі, а з 1993 года ў аддзеле бібліятэчных збораў і гістарычных калекцый на вуліцы Уладзімірскай.

У 1985 годзе збор Храптовічаў быў заінвентарызаваны, у выніку чаго было ўлічана 2005 выданняў. Разам з кнігамі захоўваецца рукапісны алфавітны каталог, зроблены яшчэ ў час перадачы збору ў Кіеў.

Рукапісная частка збору захоўваецца асобна ў аддзеле рукапісаў. Са 129 рукапісаў, улічаных у друкаваным каталогу С.Пташыцкім “Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича: краткие сведения о собрании рукописей” (М., 1899), захавалася 113.

Як бачым, значная частка збору страчана. Кіеўскія даследчыкі лічаць, што страты адбыліся яшчэ ў той час, калі збор захоўваўся ў бібліятэцы універсітэта імя св. Уладзіміра.

Увесь час пасля Кастрычніцкага перавароту навуковую і культурную грамадскасць Беларусі цікавіў лёс гэтага кнігазбору.

У снежні 1924 года Народны камісарыят асветы БССР звярнуўся да Народнага камісарыята асветы Украіны з просьбай вярнуць бібліятэку Храптовічаў на Радзіму. Прэзідыум Наркамасветы Украіны на гэтую просьбу адказаў станоўча, але па нейкіх прычынах збор Храптовічаў у той час не быў вярнуты.

Аб звяротце збору Храптовічаў у Беларусь была прынята рэзалюцыя на першым з’ездзе даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі, які праходзіў у 1926 годзе.

З канца 80-х гадоў культурная і навуковая грамадскасць Беларусі зноў робіць захады, каб вярнуць бібліятэку Храптовічаў на Радзіму.

У 1989 годзе, у першым нумары бюлетэня “Помнікі гісторыі і культуры Беларусі” была змешчана нізка архіўных дакументаў пад агульнай назвай “Калі будзе вярнута бібліятэка?”.

Беларускім фондам культуры былі камандзіраваны ў Кіеў супрацоўнікі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Таццяна Рошчына і бібліятэкі Акадэміі навук Анатоль Фурс, каб пазнаёміцца з умовамі захавання збору. Дырэкцыя і супрацоўнікі бібліятэкі Акадэміі навук Украіны зрабілі ўсё, каб мы атрымалі неабходную інфармацыю і непасрэдна пазнаёміліся з бібліятэкай.

Мы адзначылі, што ўвесь час збор Храптовічаў быў пад пільнай увагай калектыву акадэмічнай бібліятэкі і яму забяспечваліся неабходныя ўмовы захавання. Пасля наведвання Кіева ў Мінску ў газетах і часопісах з'явіўся шэраг артыкулаў аб зборы Храптовічаў, дзе ставіліся пытанні аб яго вяртанні на Беларусь.

Працуючы над тэмай збору Храптовічаў, ведаючы настрой украінскага боку, мы бачым два варыянты вяртання яго на Радзіму.

Першы: фізічнае вяртанне збору і яго перадача адной з навуковых бібліятэк Беларусі, якая мела б магчымасць яго захавання, навуковай апрацоўкі і абслугоўвання чытачоў. Такі крок з боку Украіны магчымы яшчэ і таму, што ёсць прыклад: Нацыянальная бібліятэка Беларусі захавала і па сваёй волі перадала на Украіну частку бібліятэкі Пятлюры.

Другі: паралельная праграма сумеснага захоўвання, выкарыстання і вывучэння збору Храптовічаў. Яна магла б уключаць наступныя напрамкі сумеснай работы:

1) пошук страчаных выданняў з калекцыі Храптовічаў на Украіне, у Беларусі і Расіі;

2) выраб камплекта мікракопій рукапіснай часткі кнігазбору для беларускіх бібліятэк;

3) рэпрэзентнае выданне вопісаў бібліятэкі ці іх частак;

4) выданне друкаванага ілюстраванага каталога кнігазбору;

5) падрыхтоўка манаграфіі па гісторыі бібліятэкі Храптовічаў.

Над гэтымі праграмамі маглі б працаваць бібліятэкі Беларусі і Украіны, міністэрствы культуры і замежных спраў нашых краін. З беларускага боку маглі б працаваць камісія “Вяртанне” Беларускага фонда культуры і Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф.Скарыны.

Камісія “Вяртанне” Фонда культуры неаднаразова абмяркоўвала на сваіх пасяджэннях гэтае пытанне — на пэўным этапе з удзелам Міністэрства замежных спраў і Міністэрства культуры Беларусі.

Прайшло шэраг перамоў з украінскім бокам. Але ад Беларусі перамовы вяліся прадстаўнікамі грамадскіх арганізацый, а не афіцыйнымі асобамі, што не мела чаканага юрыдычнага ўплыву. У Беларусі ўвогуле няма дзяржаўнай установы, якая займалася б пошукамі і вяртаннем нацыянальных культурных каштоўнасцей.

Распараджэннем Старшыні Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь для вядзення перамоў была ўтворана грамадская камісія, але яна

ніводнага разу не сабралася для абмеркавання далейшага лёсу збору Храптовічаў і ніякіх перамоў не праводзіла.

У ліпені 1995 года Міністэрства замежных спраў Беларусі атрымала ноту Міністэрства замежных спраў Украіны, у якой аспрэчвалася права беларускага народа на вяртанне бібліятэкі Храптовічаў на Радзіму, пасля чаго дзяржаўныя ўстановы Беларусі аслабілі сваю дзейнасць і намаганні па вяртанню збору Храптовічаў. На гэта, відаць, паўплывалі некаторыя палітычныя падзеі ў нашай краіне.

А ў бібліятэках і іншых установах культуры не было і няма фінансавых сродкаў, каб весці гэтую работу і, самае галоўнае, няма зацікаўленасці ў дзяржаўных установах.

А за гэты час украінскі бок зрабіў даволі значны крок у захаванні, вывучэнні і прапагандзе кнігазбору Храптовічаў.

Бібліятэка імя У.І.Вярнадскага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны пачала працаваць над праграмай па захаванню, вывучэнню і выкарыстанню збору Храптовічаў, прапанаванай у свой час намі.

У 1995 годзе ў кіеўскім выдавецтве “Навука думка” выйшаў у свет “Каталог палеотыпов: из фондов Центральной научной библиотеки имени В.И.Вернадского НАН Украины”. У ім апісаны 2532 выданні першай паловы XVI ст. і сярод іх 39 палеаатыпаў са збору Храптовічаў.

Дарэчы, у беларускіх бібліятэках ёсць толькі два асобнікі гэтага каталога.

У верасні мінулага года на сімпозіуме “Камплектаванне бібліятэчных фондаў рукапісамі, рэдкімі выданнямі і калекцыямі”, які праходзіў у бібліятэцы імя У.І.Вярнадскага НАН Украіны ў рамках Міжнароднай канферэнцыі “Стратэгія камплектавання фондаў навуковай бібліятэкі”, навуковы супрацоўнік аддзела бібліятэчных збораў і гістарычных калекцый Н.Альховік у сваім дакладзе паведаміла, што бібліятэка пачала бібліяграфічную рэканструкцыю збору Храптовічаў і яго навуковае апісанне. Гэтая работа пачалася з падрыхтоўкі да друку факсімільнага выдання картачнага каталога збору. Ён будзе складацца з дзвюх частак. У першую частку ўвойдуць апісанні выданняў, якія захаваліся да нашага часу. Другую частку каталога павінны складаць апісанні кніг, якія страчаны, але звесткі аб іх засталіся ў рукапісным каталогу.

З паведамлення Н.Альховік стала вядома, што бібліятэка імя У.І.Вярнадскага НАН Украіны ставіць больш шырокія задачы па захаванню, вывучэнню і прапагандзе збору Храптовічаў, а менавіта:

- 1) працягваць пошук страчаных з калекцыі кніг;
- 2) стварыць страхавы фонд на мікраносьбгітах рукапіснай часткі кнігазбору;
- 3) выдаць поўны каталог бібліятэкі Храптовічаў;
- 4) перавыдаць тыя кнігі са збору, якія карыстаюцца асаблівым попытам у даследчыкаў;
- 5) дзеля ўсёй гэтай працы стварыць калектыў навукоўцаў.

У дадзенай сітуацыі, калі ўкраінскі бок будзе працягваць катэгарычна адмаўляцца вярнуць збор Храптовічаў на Радзіму, беларускай грамадскасці няма іншага выйсця, як звярнуцца з трыбуны гэтай канферэнцыі да дзяржаўных устаноў Беларусі з просьбай пасадзейнічаць у нашым далучэнні да гэтай праграмы па захаванню і сумеснаму выкарыстанню збору Храптовічаў.

А таксама трэба ўлічыць, што кнігі і рукапісы са Шчорсаў сустракаюцца ў бібліятэках Варшавы, Кракава, Кіева, Масквы, Санкт-Пецярбурга, што іх патрэбна шукаць у Саратаве і Уфе, што прыватны архіў роду Храптовічаў пасля рэвалюцыі быў нацыяналізаваны і вывезены ў Расію. Сёння дакладна вядома, што частка архіўных фондаў Буцянёвых, Буцянёвых-Храптовічаў знаходзіцца ў аддзеле рукапісаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі (фонд 174, 64 адз., фонд 183, фонд 607), у Цэнтральным дзяржаўным архіве г.Масквы (фонд 1186).

Акрамя таго вядома, што быў нацыяналізаваны і перададзены са Шчорсаў Музею выяўленчага мастацтва імя А.С.Пушкіна ў Маскве вялікі збор гравюр (каля 7000 адзінак), карцін работы Бачарэлі, Рустэма, Лямпі і інш., мэблі.

Улічваючы ўсе гэтыя абставіны, пажадана было б стварыць міжнародны камітэт па вывучэнню і сумеснаму выкарыстанню ўсіх каштоўнасцей са Шчорсаў.

Вопыт такога супрацоўніцтва мог бы быць карысным для арганізацыі сумеснага выкарыстання іншых культурных каштоўнасцей у свеце.

З фотатэкі нашых страт

Архангел Міхаіл. XVIII ст. (?). Віцебшчына.
З даваеннай калекцыі Беларускага дзяржаўнага музея.